

УДК: 141.32

orcid.org/0000-0002-8174-1171

doi.org/10.5281/zenodo.400677

В.В. Мельник

Горлівський інститут іноземних мов;
ДВНЗ «Донбаський державний
педагогічний університет» МОН України

ЕКЗИСТЕНЦІАЛЬНО-АНТРОПОЛОГІЧНИЙ І ПСИХОЛОГІЧНИЙ ПІДХОДИ ДО ВИЗНАЧЕННЯ СУТНОСТІ СТРАХУ

У статті розглядається страх в людській свідомості як природний і конструктивний психологічний феномен, який вказує на безпредметний світ. Автор робить висновок про емпіричну замкненість визначення страху в прикладній психології і його вузьке феноменологічне трактування. В статті аналізується страх як інтегральне явище. Зокрема, робиться акцент на те, що страх об'єктивується в культурі і піддається механізму мінімізації. Звертається увага на Страх, що викликає депресію, яка теж тлумачиться як адаптивна форма поведінки, що дозволяє слабкій особі економити сили й запобігти можливих конфліктів. Так, страх, як модус знаходять буття, є способом розуміння його природи, вказуючи не на його субстанціональність, а на своєрідну «Онтологічну інтенсивність».

Ключові слова: страх, свобода, ніщо, суще, свідомість, агресія, страх, буття, онтологія, міф, антропологія, екзистенція, макрокосм.

В.В. Мельник

ЭКЗИСТЕНЦИАЛЬНО-АНТРОПОЛОГИЧЕСКИЙ И ПСИХОЛОГИЧЕСКИЙ ПОДХОДЫ К ОПРЕДЕЛЕНИЮ СУЩНОСТИ СТРАХА

В статье рассматривается страх в человеческом сознании как естественный и конструктивный психологический феномен, который указывает на беспредметный мир. Автор делает вывод об эмпирической замкнутости определения страха в прикладной психологии и его узкая феноменологическая трактовка. В статье анализируется страх как интегральное явление. В частности, делается акцент на то, что страх объективируется в культуре и поддается механизму минимизации. Обращается внимание на Страх, что вызывает депрессию, которая тоже объясняется как адаптивная форма поведения, что позволяет слабому лицу экономить силы и предотвратить возможных конфликтов. Так, страх, как модус находит бытие, является способом понимания его природы, указывая не на его субстанциональность, а на своеобразную «Онтологическую интенсивность».

Ключевые слова: страх, свобода, ничто, сущее, сознание, агрессия, страх, бытие, онтология, миф, антропология, экзистенция, макрокосм.

W.W. Melnik

**EXISTENTIAL-ANTHROPOLOGICAL AND PSYCHOLOGICAL APPROACH
TO THE DETERMINATION OF THE FEAR'S ESSENCE**

The article describes the fear in the human consciousness as natural and constructive psychological phenomenon indicating an objectless world. The author makes a conclusion as for empirical isolation of the fear determination in the applied psychology and its narrow phenomenological interpretation as well. It is analyzed the fear as the integral phenomenon. The author emphasizes that the fear is objectivized in the culture and is undergone to the mechanism of minimization. Great attention is paid to the fear provocation of the depression interpreted as adaptive form of behaviour what in its turn allows a weak person to save power and prevent possible conflicts. Thus fear as the *modus* is considered to be the way of understanding its origin indicating not its substantial meaning but its peculiar «Ontological intensivity».

Keywords: fear, freedom, nothing, existing, consciousness, aggression, existence, ontology, myth, anthropology, macrocosm.

У безперервному потоці змісту, де одні феномени свідомості змінюють інші, трапляється феномен, який має принципову відмінність від інших. Він виявляє себе на межі свідомості, де відкриває себе шукана цілісність буття, що недосяжна простим феноменологічним перерахуванням його структурних елементів і ніколи не являлася нам в емпіричному внутрішньосвітовому досвіді.

Цільну свідомість можливо розкрити, виходячи з певного онтологічного прафеномена, «що лежить у цілому, оскільки він онтологічно фундує кожний структурний елемент у його структурній можливості» [1]. Цей прафеномен – страх.

Якщо феномен є те, що само себе проявляє, здатність власного виявлення, то прафеномен є те, що робить можливим саме по собі себе показування як буттєву можливість.

Страх виявляється найбільш здатним до утворення деякої феноменальної основи для наступної експлікації цілісності свідомості. Якщо подібною основою є самозаперечення, тоді істинний страх являє себе як страх смерті і незалежності. Страх особливим чином встановлює свідомість відносно до буття: бути відкритою до непотаємності буття. Страх здатний більше, ніж інший феномен, зрозуміти відкритість свідомості і її самотність у цій відкритості. Страх розкриває свідомості граничний досвід можливого, тобто виявляє завжди можливість, яка є в неї, бути цілою, виявляє безпосередній досвід людини, своєї цільності, наданої їй для будь-якого самоаналізу.

Страху не можна уникнути, він виникає в кожній спробі ствердження себе як нового «Я». Страх таїться в кожному проекті майбутнього. Людина перебуває під загрозою з боку страху і, водночас, він примушує люди-

ну «існувати». Можна сказати, що він водночас і небезпечно, і благодатне надбання людини, фундаментальна особливість її буття.

Більше того, страх стає одним із способів самопізнання людини, поряд зі смертю, свободою, любов'ю. Кожний розуміє себе як смертного, вільного, люблячого і, нарешті, страждаючого. Навряд чи знайдеться багато понять, які будуть такими ж продуктивними для аналізу людської ситуації, як страх.

У психології страх розглядається в загальному вченні про емоції [5]. У психології емоція розуміється як «потрясіння», або «хвилювання», або «відображення», під час якого відбувається безпосереднє пристрасне переживання життєвого смислу явищ і ситуацій, пов'язаних із реалізацією потреб індивідів. Емоція є безпосередньою реакцією на подразнення середовища. Спираючись на емоції, індивід здійснює необхідні йому дії, досягає цілей, серед яких чи не ключовою є неминучість небезпек.

Фундаментальною установкою в інтерпретації страху є розуміння його як результату безпосереднього впливу тілесних подразників на нерви людини. Уільям Джемс уважав, що такий погляд упевнено підтверджує наявність емоцій (того ж страху) за відсутності реального подразника. Немотивований страх може траплятися за відсутності будь-яких подразників зовнішнього характеру. Він пояснює це тим, що нервовий механізм може зробитися настільки чутливим, що будь-який стимул, «навіть найбільш невідповідний», слугує достатньою причиною, щоб викликати певне нервово збудження і тим породити своєрідний комплекс відчуттів, відповідну емоцію.

Так, якщо хтось відчуває одночасно нездатність глибоко дихати, відчуває биття серця, своєрідну зміну у функціях пневмогастричного нерва, що називається серцевою тугою, прагнення прийняти нерухоме розпростерте положення і, крім того, ще інші недосліджені процеси в нутрощах, то загальна комбінація цих явищ породжує в ньому почуття страху, і він стає жертвою добре знайомого декому смертельного переляку. Придушення цих соматичних ознак, вважає психолог, може привести до зникнення почуття страху [8, 46]. Емоція в цьому разі постає як суто фізіологічний процес. Ураховуючи різноманіття комбінацій, у яких трапляються органічні зміни, що супроводжують емоції, Джемс дійшов висновку, що будь-який відтінок у його цілому має для себе особливий фізіологічний вияв, який також унікальний, як сам відтінок емоції.

Подібно і Г. Спенсер уважав, що сильний страх виражається криком, серцебиттям, прагненням до втечі. За Спенсером, розширення ніздрів під час гніву є залишком дій, до яких удавалися наші предки, вдихаючи носом повітря під час боротьби, коли вони захоплювали зубами частину тіла супротивника. Тремтіння під час страху має своїм призначенням розігри-

вання крові. В. Вундт міркував, що почервоніння обличчя і шиї є процес, що врівноважує тиск на мозок крові, яка приливається до голови внаслідок раптового збудження серця. Іншими словами, страх розглядається тут як процес фізіологічного відображення, що є результатом зовнішнього подразнення. При цьому Джемс відходить від питання про немотивований страх, що не має прямої відповідності в органах почуттів – того страху, з яким реально майже завжди мають справу психологи [8, 69].

Правда, марксистський словник уточнює, що стосовно духу мова йде про соціальне буття людини: «Страх – це негативна емоція, що виникає внаслідок реальної або уявної небезпеки в ситуаціях загрози біологічному або соціальному існуванню людини». Ніякої антропології тут немає, а є просто виявлення фізіологічних реакцій. Проте фіксація навіть уявної небезпеки виводить людину за межі біологічного аналізу. Бо людина може уявити дещо і цього злякатися. Однак і тут фантазія повертається на землю. Страх пояснюється як очікування і передбачення невдачі під час здійснення дії, яка повинна виконуватися в певних умовах.

Лаконічно, просто і цілком у дусі етології Н. Рейнвальд вважає страх пасивно-оборонною емоцією, що є результатом дії інстинкту самозбереження. Страх інтерпретується як фізіологічна реакція на зовнішні подразники [2, 102-103]. А. Захаров підкреслює в страхові «загострений» характер сприйняття загрози наступу негативних наслідків для тілесних і духовних інтересів людини. Насправді страх є передбаченням небезпек, згадкою про них або результатом дії вроджених факторів страху – феноменів, багаторазово описаних у літературі. Лише в цьому разі страх зможе відігравати свою ключову для людини прогностичну функцію. Функціонально страх є механізмом сповіщення про майбутню небезпеку. Він дозволяє зосередити увагу на її джерелі і спонукає індивіда докладати зусилля для її уникання. Така в цілому і концепція О. Кондаша [2, 44].

Отже, страх тлумачиться як сигнал, який свідчить про небезпеку. Але тоді виникає проблема розрізнення тривожних станів і фобій. Можлива відповідь полягає в тому, що предмет фобії сприймається актуально як безпосередня загроза, а не як очікування негативної події, що характеризується як тривога. Крім того, є і прямиї семантичний аргумент.

Справа в тому, що в більшості мов розрізняють такі поняття, як страх і тривога. Страх визнається предметним відчуттям, ситуативно зумовленим, а тривога – неконкретним відчуттям, не пов'язаним із певним предметом і ситуацією. Тривога – це неприємне відчуття, яке передбачає невідомість джерела побоювань, тоді як страх оволодіває конкретними окресленими межами впливу. Проблема полягає в наявності так званого безпредметного страху, причини і специфіку якого «шкільна» психологія розкрити не може.

На заході античності християнство, яке набувало переваги, запропонувало нове розуміння людини. Окрім усього іншого воно повинно було виробити механізми ментальної безпеки, зберігаючи відносно себе «пієтет» віруючих. На практиці це означало підкреслювання тези про спасіння (людини, душі) і насадження думки про спасіння, яка була вираженням сублимованого страху.

Актуальність та інтерпретація страху сучасними формами психоаналітичної традиції та філософування, є достатньо сильною й глибокою і вимагає свого осмислення. Про це говорить П.П. Гайденко: «Без серйозного аналізу творчості С. К'єркегора, М. Хайдеггера, М.А. Бердяєва, К. Ясперса, Г. Марселя, Ж.-П. Сартра та ін. важко розібратися в тому, що являє собою та строката картина сьогоднішніх філософських «дискурсів», що мають назву «постмодерну», претендують визначити собою дух майбутнього ХХІ ст.» [3, 38].

Саме тому буття сучасної людини гостро потребує осмислення й збереження традиційних екзистенційних цінностей і понять, для чого вимагається насамперед їхній психоаналітичний аналіз. Отже, актуальність дослідження полягає у визначенні нових форм людського існування на основі переосмислення фундаментальних психологічних та екзистенційних категорій у контексті психоаналітичної традиції.

Така постановка питання виводить на проблему взаємовідношення психології релігії та екзистенціалізму, оскільки в психології та західноєвропейській філософії ХХ ст. вони не завжди знаходилися в одному словому ряду. Відношення людської особистості до страху була й залишається однією з актуальних та ключових проблем в психоаналітичній та філософській науці. Рефлексія щодо терміну та модусу страху є глибинним фундаментом для екзистенціального та метафізичного розуміння основ життя людини. Мотиваційна діяльність людини керується страхом перед новим не вивченим простором та часом самотністю перед богом та трансцендентним. Почуття страху присутнє в кожній живій істоті але в більшій мірі реальне для людини з тонкою душевною організацією. Феноменом страху займалися І. Ялом, С. Гроф, З. Фрейд, Е. Фромм, Ж.-П. Сартр, Платон, Б. Паскаль А. Шопенгауер, Ф. Ніцше, С. К'єркегор, М. Хайдеггер, П.С. Гуревич. Складність феномена страху пізнання проявляється в його багатогранності і, більше того, – в необхідності екзистенціальної самотності і всіх іпостасей Номо Solus, Людини самотньої на різних рівнях соціуму яка попри все хоче пізнавати світ, але боїться цього бо вона самотня. Людина як особистість, починається з рефлексії над власною самотністю.

Буття ширше, ніж будь-яке суще, та все ж воно ближче людині, ніж суще. Страх вказує на цю нескінченну співвіднесеність людського існу-

вання з Буттям, і наукою на безперервне слизькість Буття і його пошуки. На думку І. Ялома людина завжди відчуває страх перед буттям щоб здійснитися як шлях розкриття Буття, але своїм відкриттям людина не в силах забезпечити його собі, вона може тільки прагнути до нього в кожному вчинку і виборі себе. В цьому страх шукає свідомості і в цьому його порятунком.

Якщо особистісний аспект «сенсу життя» достатньо інтенсивно розвивається в сучасній психології, то онтологічний і метафізичний обійдений увагою вчених. Розгляд «страх в науці та філософії» як онтологічної проблеми припускає, перш за все, співвідношення сенсу поняття та методології і життя конкретної людини з уявленнями про «повноту буття» і самотворення. Через страх в психології виражається не деструктивний а конструктивний ідеал зібраного в одну точку цілого свідомого життя, всього того, що має до нас відношення. Повнота буття не може бути досягнута раціонально та без будь-якого страху самотності свободи тобто існуючого дзеркала, в якому відображується екзистенція людини Але можна організувати своє буття певним чином через засоби, що надаються нам, а такими засобами є витвори мистецтва, науки думки, культурні здобутки. Завдяки їм і через їх символи та через їхній небуквальний сенс ми можемо жити по-людському. Через переживання трагедії, певного жаху в ній вічно завершені сенси, можна охопити все, залишаючись скінченними.

Перш за все страх як «категорія людського буття, що виступає як спонукання до чинного існування», яке дав О. Ісаєв. Страх, є однією із універсальних властивостей свідомості особистості як біологічного й духовного виду і як істоти розумної, наділеної свідомістю і волею. Страх виникає тоді, коли саме існування для людини стає проблемою, коли людська самосвідомість відкриває людині її трансцендентність, відкриває їй саму себе як вічного мандрівника, усамітненого й обійнятого жахом. Цю властивість людської душі не можна вважати ні локальним або периферійним, ні поверховим або миттєвим явищем світовідчуття людини. І її проблема полягає в тому, що існує певний підхід до побудови нової концепції екзистенціалів і смислів страху, у якому страх розкривається не лише як онтична тотальність індивідуальної свідомості, а й як процес сходження свідомості до самої себе через модуси-етапи: туги, тривоги, жаху. На перший погляд, страх не має якогось глибокого філософського значення, а саме екзистенціалісти, докладно розібравшись у ньому, прийшли до висновку, що страх – це щось значно глибше, ніж просте переживання, викликане зовнішніми подразниками.

Насамперед екзистенціалісти розділяють поняття страху і боязні, який виступає основою інших екзистенціалів. Боязнь завжди передбачає наявність будь-якої певної загрози. Боятися, наприклад, людей, обста-

вин, умов, явищ тощо. Тобто джерело боязні завжди визначене. Інакше страх. Будь-який предмет, який збуджує страх, відсутній. Людина не може навіть сказати, що її страшить. Саме в цій невизначеності і проявляється основна властивість страху. Це почуття виникає без будь-якої видимої і певної причини. Через це людина і не здатна чинити опір, оскільки невідомо, звідки страх наступає. Тоді здається, що він підходить з усіх сторін і від нього не сховатися, тому що навіть не знаєш, від чого тікати [9].

Здебільшого страх уважається негативним явищем, але екзистенціалісти 20 ст. надають йому позитивного забарвлення. Вони говорять, що страх уражає людину у всіх її життєвих відношеннях. Він необхідний нам для того, щоб витягти людину з розміреного абстрагування від усіх щоденних проблем, турбот і подивитися на все, що відбувається, з боку. Страх подібний до вогню, він спалює все несуттєве і тимчасове; він відвертає людину від усього світського. Тільки тоді проявляється істинне існування. К'єркегор твердить: страх – це запаморочення свободи [6, 80].

Страх вибудовує ієрархію, підтримуючи існування цілого і кожної особи окремо. Ще одне джерело екзистенціалістів страху, смерті, свободи, любові – звичка до здійснення певних маніпуляцій, закріплених форм поведінки. Мабуть вони, як багаторазово повторені-перевірені, сприймаються як безпечні. Їхнє порушення викликає навіть більший страх, ніж реальна небезпека (спостереження Лоренца за поведінкою його прирученої качки). Страх є важливим елементом соціального життя. Страх виконує для людини функцію захисту життя, без належної людині здатності боятися, вона не могла б зберегти життя. Так наслідком страху стає турбота, як занепокоєність світом самим буттям. Людина здатна не лише запитувати про буття, але й турбуватися про себе, як буття.

Мета статті полягає в тому щоб розглянути по суті, фізіологічні екзистенціальні основи страху як невід'ємної частини людини як метафізичну, антропологічну проблему переживання, що захоплює її. Цілком зрозуміло, що без екзистенціальної філософії, яка звертається до психічних первообразів, тут не обійтися.

Страх, як одна із поширених емоцій, аналізується в психології. При цьому страх, переважно, отожднюється з тривогою (М. Буянова, А. Захарова, О. Кондаш, А. Мазур та ін.). У психофізіології критичних і стресових станів страх займає центральне місце як теоретична й практична проблема (Е. Кречмер, Н. Левітов, А. Святоша, Ф. Василюк). Питання страху порушуються в загальнотеоретичних психологічних дослідженнях, присвячених дитячій і віковій психології (Л. Виготський і О. Лурія). Страх аналізується в працях, присвячених психології емоцій (Ф. Зімбардо, К. Ізард, Є. Ільїн і П. Симонов).

Страх, як самостійний психологічний феномен, аналізують і як окрему проблему (Ю. Щербатих, Ф. Ріман, З. Фрейд, К.-Г. Юнг С. Куцепал). Проблема страху як адаптивного механізму розробляється в біопсихології (Дж. і Л. Палмер) та етнографії (Я. Ліндبلاد). Страх трактується як важливий механізм самозбереження живого. При цьому страху надається, безумовно, позитивна оцінка (К. Лоренц). Прийнято вважати, що страх – це агресія, яка є ключовим адаптивним механізмом.

Страх утрати цього ресурсу штовхає тварину на крайні форми агресії. Сила агресії визначається і таким фактором, як неможливість відступу – саме вона породжує крайні форми «безстрашності». Чим безвихідніше становище, тим агресивніший опір і тим безжалісний напад. Він виявився також, що агресія мінімальна в центрі екологічної ніші, що контролюється цією особиною. Центр (або «середина») означає одне з безпечних місць, де заклик до втечі мінімальний. Адже агресія визначається, за Лоренцом, прагненням до втечі. Оскільки агресією рухає страх, її метою не може бути знищення, направлене проти особи одного виду. Страх вибудовує ієрархію, підтримуючи існування цілого і кожної особи окремо. Це одне джерело страху – звичка до здійснення певних маніпуляцій, закріплених форм поведінки. Мабуть вони, як багаторазово повторені-перевірені, сприймаються як безпечні. Їхнє порушення викликає навіть більший страх, ніж реальна небезпека (спостереження Лоренца за поведінкою його прирученої качки). Нерозуміння ритуалів приводить людину до агресії, оскільки незнайоме автоматично сприймається як небезпечне. Цікаво, що товариства людей, які відрізняються одне від одного, Лоренц називає псевдовидами, очікуючи від них вияву меншої, ніж у тваринному світі, агресії або маючи на увазі, що у тваринному світі агресія явно «краща», ніж у людському.

Людську вірність традиційним цінностям Лоренц пояснює звичкою і тваринним страхом її порушити. Проте і цей тваринний страх учений обґрунтовує. Наслідкування звичці робить передбачуваною і зрозумілою комунікацію, зумовлює вірність, взаєморозуміння й дотримання законів. Іншими словами, «шкідливі звички» зумовлюють наявність безпечного та передбачуваного простору, до якого належить людина і в який не може втрутитися чужий. У зв'язку з цим ритуал, як код «свій-чужий», виявляє небезпеку на відстані. Згідно з поглядами Лоренца, людину однаково тягне до «свого», і страх регулює в цьому відношенні внутрішньо-соціальну ієрархію; а ще більше вона тяжіє до створення захищених ритуалами просторів. Отже, домінантним виступає шизоїдний страх, який є функцією первісного індивідуалізму. В указаному значенні недотримання звичних ритуалів є тим самим, що й насильне вторгнення у сферу життєвого впливу цієї людини.

Страх є важливим елементом соціального життя. В. Красиков підкреслює, що з появою свідомості тваринний страх змінився соціальним. Він полягав у тому, що небезпека від дій індивіда стала сприйматися як загальногрупова. Механізм домінування, як небезпечний для всього суспільства, викорінювався на шляху виникнення соціальних форм спілкування, які не можна редукувати до тваринного страху. Страх сприяв виробленню засобів, направлених проти зоологічного індивідуалізму. Вимога утриматися від небезпечних для суспільства дій лягла в основу нормативного регулювання життя суспільства. Харчові та інші заборони можна розглядати з цього погляду, як спробу дисциплінувати індивіда, наклавши на нього «пути страху».

Сукупний соціальний страх складається із повсякденних, звичайних або прозаїчних страхів. На неусвідомленому рівні стан страху безпосередньо породжується силою й енергією психічного світу людини. Поява страху зумовлена тут дисбалансом між нормами і принципами, які господарюють у зовнішньому світі, та інтимними прагненнями індивіда. Страх – одна із форм психічної фіксації і вияву цієї невідповідності. Це своєрідний захисний механізм особистісного неусвідомленого життя людини, її внутрішнього Я.

Отже, соціальний суб'єкт випробовує стан страху як пасивної субстанції, яка розширює межі своєї якості. Перша тенденція агресивна, друга – пасивна. Існує й індивідуальний стан, у якому соціальний організм як система не є ні активним, ні пасивним.

У Новий час, зазначає Н. Матвеева, «шанобливий» страх був перенесений на державу та її закони. Ця ситуація характерна для будь-якого стабільного соціуму, що розвивається. Відсутність цього страху неминуче приводить до «аномії». Результатом цієї соціальної ситуації є нігілізм. Тривалі аномії не приводять до зникнення страху, а до заміни соціалізованого страху первісним або тваринним [8, 32-33]. Соціальні страхи можуть бути масовими. Масовий страх – соціально припустима форма, у якій знаходять вираження й індивідуальні страхи. Масові страхи створюються в процесі соціальної та культурної комунікації і є стереотипізованими.

Страхи поширюються в суспільстві хвилями, і автори покликаються на сумнівну гіпотезу, згідно з якою страхи є випускними клапанами, механізмом зниження рівня тривожності. Насправді страх «спазмує» суспільство, а не «розряджає» (використовуючи термінологію В. Райха). Тому він може конституювати суспільство, але за надмірної інтенсивності відключає його «імунну систему» – норми, стандарти і цінності починають стомлювати їх прихильників.

Іншими словами, страх може бути і руйнівним, і конструктивним. У другому випадку він направляє людину на виконання завдань, які стають

перед нею, за допомогою виходу за звичні можливості, моделі і стратегії поведінки. У разі панічних страхів можливі руйнівні для соціуму наслідки. Панічні страхи не контролюються розумом і можуть бути дезадаптовані, тобто нести небезпеку як самому суб'єкту страху, так і навколишнім людям. У сучасній психології ця проблема обговорюється знову з однієї простої причини: щоб розуміти щось, ми повинні нічого не боятися і не відчувати тремтіння і мати місце в тому світі, який збираємося розуміти. Проблема одна – знайти своє місце в світі, щоб цей світ розуміти. Скажімо, розуміти його як світ, який за фізичними законами породжує істоту, здатну його зрозуміти. Можна і потрібно навчитися жити поряд зі страхами в світі не готових сенсів, а в такому світі, де сенси з'являються протягом життя. Страх вказує на вихідну непередметність свідомості на саме Я», як вона розуміє себе вперше. В страсі нами з'ясовується чиста сфера свідомості що відкривається іманентно рефлексивному зору, як при феноменологічній редукції.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Библиейская энциклопедия / [труд и издание архимандрита Никифора]. – [Репринтное издание 1891 г.]. — М.: Терра, 1990. — 904 с.
2. Больнов О. фон. Философия экзистенциализма / О. фон. Больнов. — СПб.: Лань, 1999. — 324 с.
3. Вундт В. Элементы психологии народов. Основные черты психологической истории развития человечества / В. Вундт. — СПб.: Питер, 2001. — 159 с.
4. Долгов К.М. От Кьеркегора до Камю / К.М. Долгов. — М.: Искусство, 1991. — 400 с.
5. Кузнецов М.А. Студентські страхи: Види, структура, динаміка та шляхи корекції / М.А. Кузнецов, В.С. Шаповалова. — Х.: Діса плюс, 2016. — 342 с.
6. Кьеркегор С. Страх и трепет / Кьеркегор С.; пер. с дат. — М.: Республика, 1993. — 383 с.
7. Мамардашвили М.К. Мой опыт нетипичен / М.К. Мардашвили. — СПб.: Азбука, 2000. — 400 с.
8. Матвеева С.Я. Страхи в России в прошлом и настоящем / С.Я. Матвеева, В.Э. Шляпентох. — Новосибирск: Сибирский хронограф, 2000. — 180 с.
9. Рима́н Ф. Основные формы страха / Рима́н Ф.; пер. с нем. — М.: Алетейа, 2000. — 330 с.
10. Сартр Ж.-П. Бытие и ничто. Опыт феноменологической онтологии. — М.: Республика, 2000. — 639 с.
11. Хайдеггер М. Введение в метафизику. — СПб.: Высшая религиозно-философская школа, 1998. — 304 с.

Надійшла до редколегії 10.11.2016